

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТІВ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

SOCIAL AND LEGAL PROBLEMS OF SUBJECTS OF FAMILY RELATIONS IN UKRAINE DURING THE WAR

Алексеева О.В., к.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник

Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

Дослідження присвячене розкриттю гострих соціально-правових проблем суб'єктів сімейних відносин в Україні під час війни на тлі трансформаційних процесів, які відбуваються в різних сферах функціонування сім'ї, таких як подружнє життя, взаємовідносини батьків і дітей тощо.

Акцентування на соціальному і правовому складниках проблем, з якими стикаються родини під час російсько-української війни, зумовлено декількома причинами. По-перше, природньо, сім'я є основою формування суспільства, передумовою побудови держави, соціальним феноменом, котрий ґрунтується і функціонує на основі моральних, релігійних норм, звичаїв та традицій, має глибоку історичну вертикаль виникнення, становлення та функціонування. Водночас ця категорія в сучасній правовій науці застосовується в різних галузях права для обумовлення та характеризування сімейних правових відносин, а отже, має юридичну конструкцію. По-друге, зазначені проблеми слід розглядати в контексті соціальної справедливості та соціального захисту людини, які в ситуації війни зазнають значних метаморфоз, що виникають на тлі фатальних загроз і вимагають удосконалення механізму реалізації соціальних прав.

Підкреслено нерозривний зв'язок між життям родини в мирний час і воєнне лихоліття. Засвідчено зниження функціоналу української родини під час війни як наслідок комплексу невирішених соціально-правових проблем. Надано низку пропозицій щодо розроблення ефективних правових механізмів задля його відновлення в умовах воєнного стану. Зокрема, пропонується розробити ефективний правовий механізм здійснення сімейних прав в умовах воєнного стану, який включатиме створення правових, соціальних і економічних умов для якісного виконання сім'єю своїх функцій шляхом надання державної матеріальної та інституційної підтримки, з огляду на обставини, у яких вони опинилися, наявність серед членів родини маленьких дітей, інвалідів, людей старшого віку тощо. Українцям важливо брати до уваги те, що адміністративно-правові заходи в умовах воєнного стану та воєнних дій мають бути спрямовані на забезпечення не окремо взятої особи, а родини загалом.

Ключові слова: член родини першої групи споріднення, суб'єктивні сімейні права, умови воєнного стану та воєнних дій, дисфункційність родини, державний соціально-правовий механізм.

The study is devoted to the disclosure of acute social and legal problems of family relations in Ukraine during the war against the background of transformational processes taking place in various areas of family functioning, such as family life, parent-child relations, etc.

The emphasis on the social and legal components of the problems faced by families during the Russian-Ukrainian war is due to several reasons. Firstly, it is natural that the family is the basis for the formation of society, a prerequisite for state building, a social phenomenon that functions on the basis of moral and religious norms, customs and traditions, and has a deep historical vertical of emergence, formation and functioning. At the same time, this category in modern legal science is used in various branches of law to determine and characterise family legal relations, and therefore has a legal construction. Secondly, these problems should be considered in the context of social support of a person, which in a situation of war undergoes significant metamorphoses arising against the background of fatal threats and requiring a fundamental mechanism for the implementation of social rights.

The author emphasizes the inextricable link between family life in peacetime and wartime; reveals the essence of the phenomenon of dysfunctionality of the Ukrainian family during the war as a consequence of a complex of unresolved social and legal problems; makes a number of proposals for the development of effective legal mechanisms to restore the functionality of the family under martial law. First of all, in our opinion, an effective legal mechanism for the exercise of family rights under martial law should be developed, which would include the creation of legal, social and economic conditions for the family to perform its functions efficiently by providing the State with material and institutional support to families, taking into account the circumstances in which they find themselves, the presence of young children, disabled persons, the elderly, etc. among family members. It is extremely important to take into account that administrative and legal measures under martial law and hostilities should be aimed at providing support not for an individual, but for the family as a whole.

Key words: family member of the first kinship group, subjective family rights, conditions of martial law and hostilities, family dysfunctionality, state social and legal mechanism.

Збройна агресія російської федерації проти України зумовила значні порушення звичного життя мільйонів громадян України, зокрема можливостей в повному обсязі реалізовувати свої соціальні права. Під час війни в Україні основні проблемні аспекти реалізації соціальних прав стосуються здійснення прав на соціальний захист передовсім осіб літнього віку, внутрішньо переміщених осіб; осіб із інвалідністю; дітей; інших категорій осіб (військовослужбовців, зокрема демобілізованих; постраждалих від війни осіб тощо) [1, с. 272–273]. Проте слід зазначити, що всі вказані категорії в переважній більшості випадків належать до своїх родин, відповідно, порушення їхніх прав не може розглядатися поза колом соціально-правових проблем інституту сім'ї.

Досліджуване питання, поза сумнівом, вирізняється поліфонічністю й багатоаспектністю, тому його вивчають науковці різних галузей науки, зокрема права, прагнучи осягнути проблеми та ризики для української сім'ї в ек-

стремальних умовах війни: Крестовська Н.М., Слюсар Л.І., Трубавіна І.М., Фурса Є.І., Фурса С.Я., Шинкаренко І.О. та ін. Їх дослідження є невіддільними від доробку вчених, які різного часу розглядали: стан соціального захисту населення: С.В. Гергола, В.В. Головка, О.І. Кадикало, К.П. Комар-Стаховська тощо; проблеми соціальної справедливості (С. Алексеев, В. Бабкін, В. Головченко, М. Козюбра, В. Копейчиков, В. Нерсисянц, Ю. Шемшученко і т.д.); питання соціального захисту сімей з дітьми (І. Андрієнко, К. Боровиченко, Л. Кулачок, О. Потопахіна, С. Прилипка).

Втім, питання осмислення родини як окремої соціально-правової категорії, що в часі війни характеризується особливими потребами й ризиками для кожного свого члена, потребує комплексного дослідження, яке стало метою написання цієї статті.

Сім'я – це сукупність осіб, відносини між якими ґрунтуються на взаємних правах та обов'язках, спільному

проживанні й побуті, що виникають на підставі шлюбних (подружніх відносин без реєстрації шлюбу) або кровноспоріднених зв'язках, чи інших формах прийняття дітей на виховання, та які мають одні відносно інших відповідальність за неналежне виконання або невиконання сімейних обов'язків [2, с. 203]. Більшість правознавців визначають поняття родини як кола осіб (членів), котрі входять у неї, є взаємопов'язаними спільними правами та обов'язками. Здійснення сімейних прав означає реалізацію суб'єктом сімейних правовідносин тих правомочностей, які складають зміст суб'єктивного сімейного права. Численні соціально-правові проблеми, які продукує війна, ускладнюють ці процеси.

Перелік осіб, що охоплюються поняттям «член сім'ї», закріплений у положеннях СК України, за певних обставин він може визнаватися дещо розширеним або звуженим порівняно із тим колом осіб, які підпадають під поняття «член сім'ї». Тут ми розглядатимемо умовно визначену правом першу групу учасників сімейним правових відносин включає в себе суб'єктів, що або за кровноспорідненою ознакою, або безпосередньо є найближчими членами родини [2, с. 205]: подружжя, батьків, дітей, старше покоління. Відповідно вони корелюються з т.зв.: а) чоловічими проблемами: почуття провини за нездатність захистити й забезпечити родину, рідний край, за вимушене безробіття, складнощі з виявом емоційного тепла до близьких і рідних; б) жіночими проблемами: страхи, переживання за те, що трапилося, і за майбутнє, повсякчасна турбота за дітей і членів родини в нових умовах, відчуття тривожності й підвищеної відповідальності за родину, почуття самотності; в) дитячими проблемами: порушенні емоційний розвиток внаслідок війни через те, що дти стали безпосередніми свідками воєнних подій, учасниками вимушеної міграції: страхи, підвищений рівень стресу, злість, агресія, сум, невиплаканий біль, почуття незахищеності і безпорадності, тривога за майбутнє, очікування «поганого», страх перед змінами, низька самооцінка, почуття провини [3, с. 325], звичайно, з огляду на те, що сім'я має свою структуру, визначену соціальними ролями її членів: чоловіка і дружини, батька і матері, сина і дочки, сестри і брата, дідуся і бабусі та ін., на основі яких складаються родинні міжособистісні відносини. Зупинимось на них докладніше.

Деформація статево-вікової структури населення внаслідок великих людських втрат, передусім чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій, що зменшує і деформує шлюбний потенціал країни, негативно змінює шлюбну та сімейну структуру населення. Зростає кількість удів, сиріт та однопольових сімей, де вихованням та утриманням дітей, а також піклуванням про літніх членів родини займається лише *жінка*, що погіршує, зокрема, економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми [4, с. 9]. Головним чином так стається через те, що жінка не готова до набуття нових, нехарактерних для неї соціальних ролей, вироблення певних маскулінних патернів поведінки тощо. Адже вона змушена перебирати на себе роль обох батьків, одноосібно забезпечувати соціальний та емоційний розвиток своїх дітей, а часто й їх матеріальний добробут. Зазначені проблеми часто накладаються на український негативний психологічний фон жінок, зумовлений, у тому числі, перманентною тривогою за чоловіків, які боронять країну зі зброєю в руках. Актуалізувалася наразі і проблема сімейної (домашньої) жорстокості, насилля, у тому числі й гендерно зумовлених. Ті чоловіки, які й раніше виявляли ознаки тиранії щодо членів своєї родини, під впливом психотравматичних подій, складних умов існування виливають накопичену агресію на більш слабких та незахищених: жінок, дітей, людей похилого віку, тварин.

Система відносин «сім'я – дитина» в часі війни розглядається як вразлива категорія. Родини, що потерпають від втрати сенсу життя, фізичних ушкоджень, матеріаль-

ної скрути, починають виявляти педагогічну некомпетентність, а то й байдужість до *дітей*. Прояви афективності – роздратування, невдоволення, занепокоєння, тривога щодо дітей – набувають у батьків нав'язливого характеру і заважають виконувати батьківські функції повною мірою, а не лише як «годувальника» [5, с. 551]. Своєю чергою, відсутність необхідної дитині батьківської любові, турботи, уваги дуже складно компенсувати, є ризик виникнення психологічних і емоційних проблем, формування особистості із такими психологічними недоліками як занижена самооцінка (синдром меншовартості), неадекватне уявлення про себе як особистість, труднощі у спілкуванні. Особливу «групу ризику» в цьому контексті становлять підлітки. Втрачену в родині гідність, непорозуміння з близькими, невдачі у процесі навчання вони часто компенсують за рахунок девіантної, а отже, протиправної поведінки [5, с. 554]. Через вимушену перенаселеність у помешканнях діти й підлітки шукають розраду на вулиці, а отже, легко можуть потрапити під вплив груп із антисоціальною спрямованістю.

Як уже зазначалося вище, особливої актуальності в часі війни набуває проблема виховання дитини в тимчасово неповній, т. зв. дистантній родині (це стосується і родин, у яких матері виїхали за кордон з дітьми, а чоловіки залишилися в Україні, і сімей, які живуть в Україні, батьки яких воюють). Тим більше, що безпрецедентний сплеск розлучень упродовж останнього року засвідчив невтішний факт поступового перетворення тимчасово розлучених сімей на фактично розлучені. Загальновідомо, що всі діти, без винятку, дуже болісно переживають подібні ситуації. Це стосується як емоційної сфери, відсутності підтримки, так і подальших наслідків відсутності належної турботи та нагляду з боку обох дорослих. Ще гіршою видається ситуація, коли діти й підлітки опиняються під опікою віддаленого члена сім'ї, який за відсутності батьківського авторитету нездатен здійснювати належний контроль за ними. На все перелічене вище накладаються нестабільні умови навчання, як в Україні, так і за кордоном, загальне зниження мотивації, феномен парентифікації, що становить окрему не розв'язану натеper проблему: діти перебирають на себе роль дорослих, перестаючи бути в природній ролі дітей, стаючи нерідко «батьками» для своїх же батьків. Це може відбуватися через неможливість / нездатність батьків виконувати свої батьківські функції, їх емоційну нестабільність, сімейні потрясіння, стреси і т.д., що нерідко трапляється в часі війни.

Задля вирішення цих та інших соціальних проблем, пов'язаних зі станом інституту дитинства в Україні, на нашу думку, слід поширити передбачений чинним законодавством України для дітей єдиний спеціальний правовий статус – «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» на всіх українських дітей, практикувати комплексний підхід із залученням правників, психологів, педагогів, соціологів, психологів.

З огляду на зазначене вище, не можна оминати проблему правовідносин, які складаються під час війни між *батьком* і дітьми. Мільйони дітей виїхали за кордон з одним із батьків унаслідок війни, інші змінили регіон у межах країни. У зв'язку із введенням воєнного стану, до чинного законодавства України внесено чимало змін, зокрема дозвіл на вивезення дитини в іншу країну без нотаріально посвідченої згоди другого з батьків та за наявності паспорта громадянина України або свідоцтва про народження дитини, або документів, що містять відомості про особу (абзац 13 пункт 2–3 Правил перетинання державного кордону громадянами України). В умовах, що склалися від початку війни, ця норма мала б слугувати забезпеченню якнайкращих інтересів дітей, але як і будь-який «правовий компроміс», зумовила численні зловживання з боку родичів, які перетнули кордон разом із дитиною. Наприклад, коли матір (діючи подекуди з особистих

мотивів, наприклад, бажаючи дошкулити батьку, з яким розірвано шлюб, чи керуючись щирим страхом за безпеку життя та здоров'я дитини відмовляється привезити дитину в Україну, навіть у регіони, віддалені від бойових дій. Як наслідок, батько, який є військовозобов'язаним і не може покинути країну, позбавляється своїх особистих немайнових прав на безперешкодне спілкування та проведення часу з дитиною, її виховання. Батько не має також об'єктивної можливості виконання обов'язку, покладеного на нього ч. 2 ст. 157 СК України щодо участі в її вихованні. Таким чином, постає проблема віддаленості дитини від батька, що спричиняє психологічні травми в неповнолітнього й порушення прав батька на спілкування з дитиною та її виховання [6, с. 99–100].

Ми поділяємо думку Грицишиної Л.В. про те, що слід впорядкувати сімейні правовідносини в період дії воєнного стану, на законодавчому рівні закріпити зобов'язання матері сприяти спілкуванню дитини з батьком через інтернет технології, наприклад, по відеодзвінку, спільно обговорювати й погоджувати форми та методи виховання. Батько ж, своєю чергою, повинен брати участь у житті дітей, щонайменше шляхом забезпечення їх фінансової підтримки, оплати їх освіти та розвитку, всіляко намагатися підтримувати і зберігати емоційний зв'язок із ними. Доцільно також забезпечити дотримання п. 3 ст. 9 Конвенції ООН про права дитини від 1989 року, згідно з яким держава-учасниця поважають право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прями контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкра-

щим інтересам дитини, адаптувавши його положення до реалій воєнного часу [7, с. 46].

Віддавна родина як головний соціальний інститут, наділений особливою силою впливу, відігравала величезну роль в житті та діяльності суспільства. Як мікроструктура вона задовольняє важливі соціальні потреби й виконує важливі соціальні функції, зокрема функцію виховання прийдешніх поколінь. Проте під час війни через різні складні обставини чимало сімей стають дисфункційними, унаслідок чого порушуються стосунки між дітьми та батьками; підвищується рівень толерантності до порушень норм поведінки у шлюбно-сімейних відносинах (народження дітей поза шлюбом, подружні зради тощо); спостерігається загострення гендерних проблем, зростання рівня домашнього насильства, зловживання сімейними правами в умовах війни та ін. Усе це свідчить про те, що юридичний механізм здійснення сімейних прав в умовах воєнного стану потребує свого подальшого вдосконалення, адже передумовою виникнення зловживання правом на практиці має місце недостатня чіткість правової регламентації тих чи інших суспільних відносин, що дає змогу учасникам нехтувати суб'єктивним правом [8, с. 62–64].

Тож чи не найважливішим завданням держави натеper є за будь-яких умов захищати соціальну справедливість й забезпечити соціальний захист для населення. У зв'язку з цим, поділяємо думку щодо необхідності впровадження в сучасної моделі соціального захисту, яка б ґрунтувалася на головних принципах діяльності Європейського Союзу, адаптованої до умов воєнного стану й орієнтованої на родинноцентричний підхід [9; 10, с. 83].

ЛІТЕРАТУРА

1. Раїса Ханова. Безперешкодна реалізація соціальних прав в умовах воєнного стану. Виклики воєнного часу : зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.- практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 6 лип. 2023 р.). Харків : Право, 2023. 412 с.
2. Шевців Ю.М. Юридичний аналіз поняття «сім'я» та суб'єктів сімейних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Серія "Право". Вип. 76. Ч. 1. С. 201–207
3. Трубавіна І.М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8a338e50-a725-4397-b169-15f24fe6f832/content>
4. Slyusar, Liudmyla (2023). *Ukrainska sim'ia v umovakh viiny* [The Ukrainian Family in the Conditions of War]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. Demography and Social Economy* 2 (52), 3–20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>
5. Інна Шинкаренко. Сім'я в умовах війни: психологічні, психосоціальні та психопатологічні проблеми. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 550–557.
6. Сердечна І.Л. Зловживання сімейними правами в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни: збірник тез всеукраїнського круглого столу «Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни» (м. Хмельницький, 25 листопада 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 119 с. С. 97–101.
7. Грицишина Л.В. Про деякі аспекти реалізації особистих немайнових прав батьків і дітей в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни: збірник тез всеукраїнського круглого столу «Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни» (м. Хмельницький, 25 листопада 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 119 с. С. 44–47.
8. Красицька Л.В. Проблеми здійснення сімейних прав в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни: збірник тез всеукраїнського круглого столу «Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни» (м. Хмельницький, 25 листопада 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. 119 с. С. 61–65.
9. Вікторія Кімаковська. Соціально-правові проблеми сучасного суспільства в умовах воєнного стану. <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/54.pdf>
10. Грень Т.Я. Особливості реалізації політики соціального захисту територій в умовах війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Том 33 (72). № 6. С. 80–84.